

SKOLKLASSEN SOM EN HIERARKISK STRUKTUR

av Hélène Jenvén, fil. dr i pedagogik

En skolklass kan ses som en ojämlig kultur på så sätt att eleverna som ingår i klassen befinner sig i en maktstruktur. Makten som styr elevernas skilda handlingsutrymme är en komplexitet som kan förstås med hjälp av en hierarkisk trappmodell (Jenvén & Orlenius 2016). Social samvaro i en skolklass kan med "hierarkiska glasögon" betraktas som bestående av fem komponenter som hänger samman och påverkar varandra. Den hierarkiska strukturen eller med andra ord klassens sociala samvaro handlar om att elever positionerar sig i förhållande till varandra. Positioner kan beskrivas som mått på status och popularitet. Positioner upprätthålls, utmanas, manifesteras, förändras och försvaras ständigt i och utanför klassrummet. Positioneringar handlar om social ställning och de statuskamper som förs såväl inom som mellan kamratgrupper. Elever positionerar sig själva och positioneras av andra och detta får konsekvenser för deras rättigheter och möjligheter att tala och handla (Harré & Langenhove 1999). Det påverkar individens handlingsutrymme dvs. individens utrymme att vara det hen vill i en skolkontext. Det handlar också om att elever grupperar sig i kamratgrupper vilka också får olika positioner i förhållande till varandra. När det gäller utsatta elever visar tidigare forskning hur de ofta blir offer för ett slags etiketterande eller stigmatiserande. De görs annorlunda, vilket i sin tur kan legitimera utsatthet. Låg status är alltså relaterat till utsatthet medan de som utsätter andra kan ha hög status. Kränkning blir därigenom del av ett maktspel där status etableras genom dessa handlingar. När det gäller grupprocesser framhålls uteslutning och inneslutning, som varandras förutsättningar. Kränkning hänger samman med konstruktion av social ordning och det finns normer som förefaller reglera detta. Skolsituationen kan vara särskilt tuff p.g.a. social trängsel och krav på närvaro.

Den sociala samvaron styrs av normer som sätts av elever som har en hög position i skolklassen. Skolklassens dominerande normer styr på vilket sätt elever upplever att de kan, vill eller får göra i klassen. Elever gynnas eller begränsas av gällande normer. Elever högst upp i hierarkin gynnas då de lever upp till normerna medan elever med en underordnad position i hierarkin kan begränsas eftersom de inte anses leva upp till normerna. Social samvaro i en skolklass bygger på och bygger upp en maktstruktur. De sociala processer som skapar maktstrukturen baseras på underliggande normer som bidrar till formandet av positioneringar och grupperingar. Mellan eleverna förs en kamp om positioner. Den sociala samvaron är dynamisk - i ständig rörelse. Detta tillstånd beskrivs ofta av lärare "som att klassen är orolig". Denna kamp förs med hjälp av handlingar som antingen kan vara inneslutande eller uteslutande. Social samvaro är således relaterad till normer i en skolklass genom att de påverkar och styr exempelvis exkludering i en hierarkisk struktur. Kränkningar har i tidigare studier visat sig svåra att komma tillrätta med då de kan vara komplicerade att

få syn på. Oklarheter om handlingarnas karaktär kan råda och det kan finnas brister i skolors arbete. Man behöver gå bakom exkluderande handlingar och se på normer som underbygger sådana handlingar och därmed möjliggör dem.

Den hierarkiska strukturen i en högstadielklass beskrevs av en pojke på följande sätt: "Det är alltid dom där uppe som får dom där nere att ligga där dom ligger. Dom där nere kan aldrig komma högst upp. Om man vill komma högre upp måste man jobba sig uppåt och det kan ta flera år. Det kan man göra genom att göra något som dom där uppe tycker är roligt: Vara taskig mot dom där nere eller uppkäftig mot en lärare. Om man ska vara däruppe så måste man ha talets gåva - man måste kunna övertala andra." I Jenvéns (2017) studie uttryckte en manlig klassföreståndare följande när denne förstått hur den hierarkiska ordningen bland eleverna i den aktuella skolklassen såg ut: "Det är fascinerande alltså... framförallt den här skillnaden mellan att plötsligt så har man en helt annan bild ... man fattar! Det hade jag aldrig kunnat föreställa mig att en sån relativt begränsande information skulle ge en så totalt annorlunda upplevelse för min del... man har ju trots allt haft elever i 30 år så att säga". När den andra klassföreståndaren förstod hur maktordningen i klassen såg ut, uttryckte hon: "När jag förstod det här tänkte jag: Era jädra smilfinkar, ni har lurat mig i två år". Hon syftade här på eleverna högst upp i hierarkin som ofta beskrivs som sociala och trevliga av lärare.

KONSEKVENSER AV HIERARKIN

Låg status hos barn i skolan kan ge sämre hälsa som vuxen. Resultat från Ylva Almqvists (2009) studie gjord på 12 500 barn i Sverige visar att ju lägre status ett barn har i sin klass i skolan, desto större är risken att han eller hon drabbas av hälsoproblem som vuxen. Dessa barn löper enligt Almqvist 5-9 gånger högre risk att drabbas av hjärt-kärlsjukdomar; 3-4 gånger högre risk att drabbas av diabetes; dubbelt så stor risk att drabbas av psykisk ohälsa i form av depression och ångest (självordsförsök vanligare); 3 gånger större risk att drabbas av drog- och alkoholrelaterade problem. Almqvist menar att orsaken till detta är att eleverna ofta får lägre förväntningar på livet, något som påverkar deras ambitioner. Det ökar även risken för att de får en ohälsosam livsstil. Hon menar vidare att man kan se att statushierarkin i skolklassen har en helt fristående effekt på hälsan, oberoende av den sociala bakgrunden och att det finns en egen kultur och ett dagligt samspel mellan barnen i klassen som påverkar dem. Barnen längre ner i statushierarkin var inte nödvändigtvis mobbade, men de var inte en del av gemenskapen i klassen.

Låg status som barn - sämre hälsa som vuxen

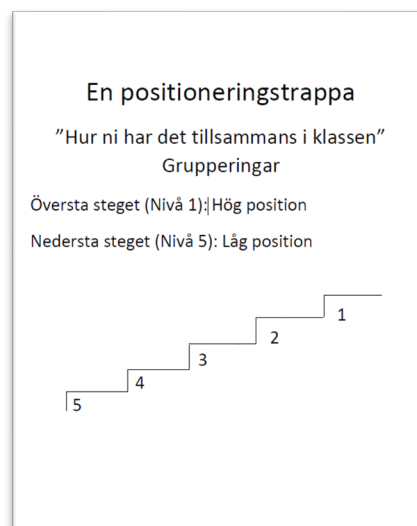
Dessa barn löper:

- 5-9 ggr större risk att drabbas av hjärt- och kärlsjukdomar.
- 3-4 ggr större risk att drabbas av diabetes.
- dubbelt så stor risk att drabbas av psykisk ohälsa i form av depressioner och ångest (självordsförsök vanligare).
- 3 ggr större risk att drabbas av drog- och alkoholrelaterade problem.

Almqvist (2009)

Figur 1. Låg status som barn - sämre hälsa som vuxen (Almqvist 2009).

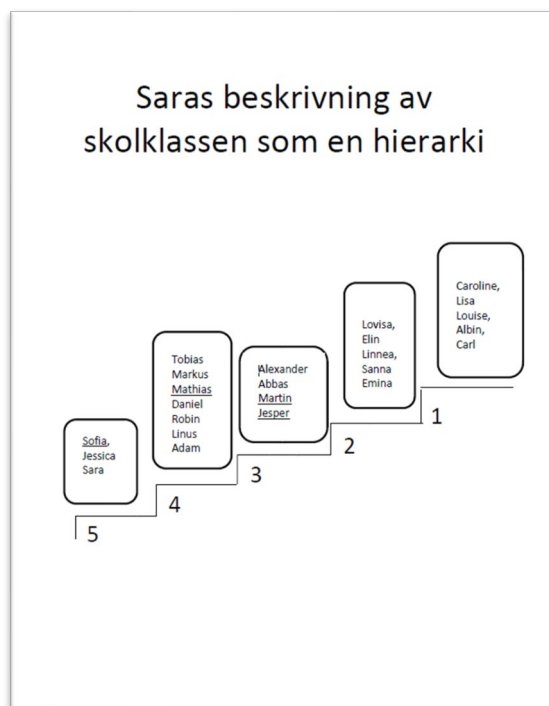
För att utsatta elever ska kunna beskriva sin situation kan en positioneringstrappa (se figur 2) fungera som ett verktyg. Med hjälp av trappmodellen (Jenvén & Orlenius 2016) får en elev vid en kartläggning ge sin egen bild av den sociala samvaron i klassen med fokus på grupperingar, positioneringar och sociala processer. Vid efterföljande samtal fungerar bilden av elevens "ifyllda" trappa (se figur 4) som ett stöd som öppnar upp för samtal. Trappan fungerar således som ett samtalsunderlag som gör det möjligt att beskriva komplexa fenomen.

Figur 2. En positioneringstrappa

Vi ska nu med hjälp av figur 3 ta del av hur eleven Sara beskriver grupperingarna i sin skolklass. Eleven ingår i en fallstudie av en högstadielklass där utsatta elevers situation studeras (Jenvén 2017). Figuren visar en hierarkisk ordning och är ett exempel på en av studiens kartläggningar. Liknande hierarkier kan ses i alla skolklasser och även i barngrupper på förskolor. På positioneringstrappan beskriver eleven hur kamratgrupperna ser ut och hur de är relaterade till varandra. Bilden av trappan visar hur eleven Sara som har en låg status i klassen beskrivit grupperingarna. 21 av 24 elever i den undersökta klassen gjorde identiska beskrivningar av hierarkin. Sara har själv placerat sig i en grupp längst ner, på nivå 5. Övriga elever i klassen placerade

även Sara på denna nivå. I två av kamratgrupperna har Sara strukit under namn på dem hon ser som ledare inom gruppen.

Figur 3. Saras beskrivning av skolklassen som en hierarki.

När en elev beskriver de fem nivåerna (se figur 4), synliggörs elevernas gällande normer på skolklassnivå. De elever som placerar sig själva, tillika placeras av övriga elever på nivå 1 (se Jenvén 2017) är de normsättande eleverna. Det är de populära eleverna - status och popularitet är samma sak. Dessa elever har gruppnormer som är identiska med klassnormerna dvs. det gäller att "ta plats och höras", "ha många kompisar" och "se ned på 'stud'."

Såväl inom som mellan kamratgrupperna råder en kamp om positionerna. Kamratgrupperna har en inbördes hierarkisk ordning. Denna ordning är vidare knuten till de gällande normer som den normsättande gruppen, eller de som syns och

hörs, representerar. Med detta följer makt över andra elever och makt över att avgöra vilka som lever upp till normerna och kan inneslutas eller uteslutas. De som inte lever upp till normerna riskerar att utsättas för kränkande handlingar. De gällande normerna kan också handla om att ha rätt kläder eller rätt musiksmak. Följande tre normer visade sig vara styrande i Saras klass: (1) Man ska ta plats - synas och höras, (2) Man ska ha många kompisar och (3) Man ska se ner på "stud". Dessa dominerande normer innebar att eleverna högst upp i hierarkin drev en antipluggkultur som fick till konsekvens att studieinriktade elever utsattes för kränkande handlingar i och utanför klassrummet. Det innebar också att de normsättande eleverna ägde talutrymmet och att om elever längre ner i hierarkin utmanade de normsättande eleverna riskerade de att som de uttryckte det "få hela skolan mot sig". Ytterligare en försvårande omständighet är att elever anser att de inte vill eller inte kan hjälpa utsatta elever. Det handlar om att vissa elever gett uttryck för att inte vilja umgås med klasskamrater som betraktas som uteslutna och utsatta för upprepade kränkningar. Detta för att de själva skulle kunna bli betraktade som att ha likadant utanförskap som de utsatta ifall de frivilligt började umgås med dem.

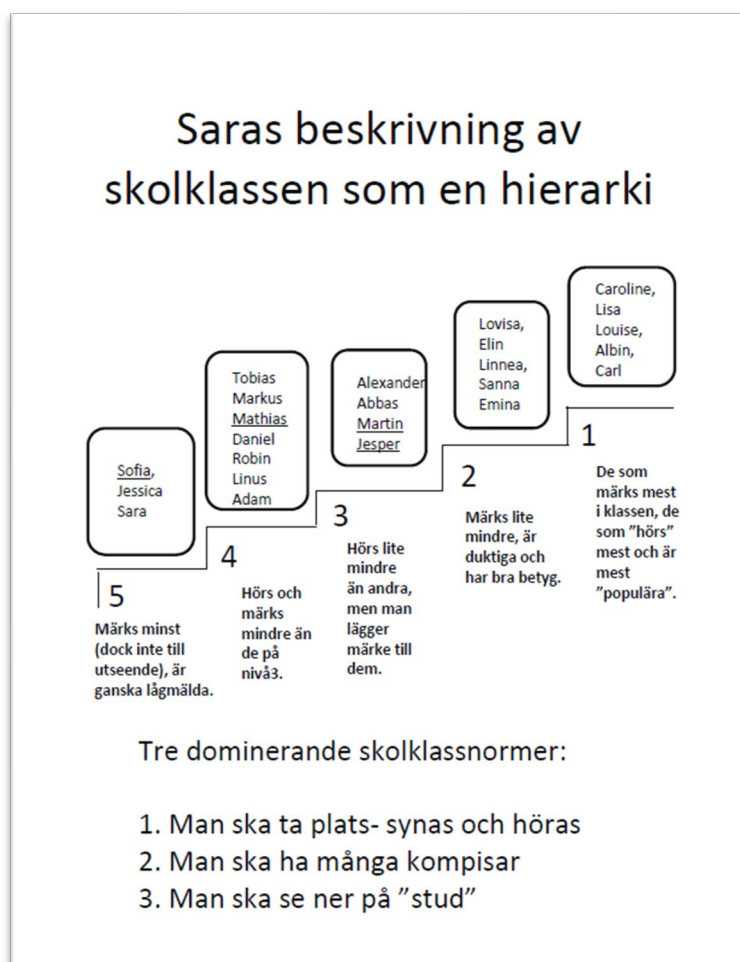
Här ges fem exempel som visar varför elever resonerar på det här sättet (Jenvén 2017). För det första är de rädda att mista sina kompisar i gruppen. För det andra kan eleverna vara rädda för att bryta mot gällande normer i gruppen. För det tredje kan eleven riskera att förlora sin position inom gruppen. För det fjärde kan det finnas

erfarenheter hos eleven av att ha försökt umgås med utsatta elever men att detta fått negativa konsekvenser som gör att eleven inte vågar försöka igen. Det femte exemplet handlar om att eleven befinner i en situation där kränkande handlingar mot utsatta elever bidrar till att eleven ökar sin status inom klassens ram.

Under trappans olika nivåer (se figur 4) har Sara beskrivit klassens tre gällande normer ur sitt eget perspektiv:

- Nivå 1: De som märks mest i klassen, de som hörs mest och är mest populära.
- Nivå 2. Märks lite mindre är duktiga och har bra betyg.
- Nivå 3: Hörs lite mindre än andra, men man lägger märke till dem.
- Nivå 4: Hörs mindre än de på nivå 3.
- Nivå 5: Märks minst dock inte till utseendet, är ganska lågmälda.

Figur 4. Saras beskrivning av skolklassen som en hierarki.

ELEVERS RÖRELSE I HIERARKIN

För att positionera sig i en hierarki kan elever använda sig av tre hierarkiska strategier enligt den amerikanske sociologen Randall Collins (2008).

1. Individens status beror på vilka de umgås med och därmed även vilka de inte umgås med. Det handlar mycket om att sorteras i kategorier, vilket medför kollektiva etiketter och rykten, speciellt inför starten på ett nytt stadium såsom högstadiet eller första året på gymnasiet. Vid övergångar till nya stadier kan motivation finnas att klippa banden gentemot kamrater från den gamla skolan (stadiet) eller barn i grannskapet om dessa hamnar i en oönskad kategori. Barn som vill "komma upp sig" är motiverade att markera avstånd och överlägsenhet till dessa besvärande lågstatus elever genom att kritisera och ta avstånd från dem. Följaktligen finns det mycket känslor av bitterhet över falskhet, tillgjordhet och opportun vänskap.

2. Att tala om andra på ett sätt som trycker ned dem är den främsta formen av underhållning. Eftersom status bygger på att ha kul, vara humoristisk och kvick, är den enklaste källan till underhållning att skämta på andra elevers bekostnad. Detta innefattar att berätta pinsamma historier om dem, kritisera deras kläder, smak, sexuella misslyckanden och sociala felsteg. Ett sådant kollektivt nöje får i stor utsträckning sin näring genom återkommande redogörelser av ens medmänniskors "lågstatusbeteenden". Nöjet är dock inte enbart riktat nedåt i hierarkin eftersom elever också skvallrar om svagheter hos sina egna gruppmedlemmar och om "eliten" högre upp än de själva. Skvallret skapar ytterligare (och motiverat) klagomål på individer som baktalar sina egna vänner.

3. Att ge öppna glåpor kan vara en kollektiv aktivitet när lågstatuspersoner "invaderar" ett område på skolan, exempelvis en särskild del av skolrestaurangen eller en mötesplats där högstatuspersoner ofta samlas.

Collins menar att dessa tre hierarkiska strategier är handlingar som kan ingå i begreppet mobbning. Strategierna framträder som tydliga resultat i Jenvéns (2017) studie. Det som sker inom de olika strategierna sker på ett sätt som lärarna i hennes studie antingen inte uppfattar eller har svårt att förstå innebörden av. Syftet med de kränkande handlingarna i den hierarkiska strukturen är dels att få eleverna längre ner att vara kvar på sin plats och dels att överordnade elever fortsatt ska kunna ha överordnade positioner. När lärare upplever att elever är oroliga, okoncentrerade handlar det ofta om att deras positioner hotas eller utmanas. När positionsskapandet tar för stor plats går det ut över undervisningen.

Barn och elever i skolan deltar i komplexa sociala processer där de söker tillhörighet och vänskap. De bygger identiteter och status i relation till varandra. Formandet av vilka ideal och normer som ska gälla, till exempel för flickor respektive pojkar,

är en dimension av status och maktkamp i klasser och i skolan. Detta pågår alltid i varje klass och i varje skola. Kränkningar sker ofta som en del av dessa processer. Risker för kränkningar ökar när statusbyggandet får för stort spelrum och det lärande som är avsikten med skolan kommer i andra hand. (Skolverket 2013 s. 12f)

Det sista stycket i citatet ovan, pekar på något väsentligt nämligen det som händer när det råder en antipluggkultur i klassen - då kommer lärandet i andra hand. Eleverna i Jenvéns (2017) studie beskrev också sina positioneringar och grupperingar som statiska, "så här har det sett ut sen' vi började sjuan". Hierarkin är alltså dynamisk i den meningen att elevers positioner (platsen i kamratgruppen) utmanas, ifrågasätts eller försvaras ständigt med hjälp av olika positionsskapande handlingar. Å andra sidan beskriver eleverna hierarkin som mer eller mindre statisk eftersom de ofta är kvar i sina ursprungliga kamratgrupper. Flertalet elever hade ingen önskan att vara på den högsta nivån och endast två elever gav uttryck för att vilja förändra sin position och hamna på en nivå högre upp i hierarkin. Normsättande elever kan lyfta fram de lärare som agerar på ett sätt som inte gynnar dem själva, som lärare som gör fel samtidigt som de lyfter fram lärare som inte agerar vid kränkningar och mobbning som lärare som gör rätt. Normsättande elever upprätthåller sin höga status genom att (1) trycka ner andra elever för att bibehålla sin position i hierarkin och/eller (2) bryta mot klassrumsregler i syfte att utmana ledarskapet. Om de lyckas med det senare kan de uppfattas av andra elever som informella ledare i klassrummet vilket kan skapa otrygghet.

En elevs position i skolklassens hierarkiska maktordning styrs av normer som satts av överordnade elever. För att kunna "klättra i hierarkin" behöver en elev bevisa att hen fullt ut lever upp till de gällande skolklassnormerna. I följande exempel speglas hur eleven Abbas som ingår i "studgruppen" på nivå 3 utmanar och lever upp till normen, Man ska ta plats - synas och höras. Vid kartläggningstillfället i åk 8 ingår Abbas i "studgruppen" där han tycks ha en relativt låg position. Han uppfattar sig mobbad och ger uttryck för att inte kunna påverka sin situation. Han begränsas av skolklassens dominerande normer. Abbas upplever sin position både ifrågasatt och hotad av elever inom den egna gruppen. Dessutom upplever han sin position utmanad av andra elever i skolklassen. Lärarna arbetar under studiens senare del tillsammans med klassen med att medvetandegöra eleverna om skolklassens tre dominerande normer. De inleder också övningar på lektionstid där eleverna får dekonstruera normerna i syfte att bli medvetna om hur dessa förefaller påverka och styra elevernas handlingar. En av klassföreståndarna uppmärksammar på en av dessa lektioner hur Abbas och hans "bästis" Alexander agerar på ett nytt sätt när de väljer att ansluta sig till de normsättande eleverna (nivå 1) istället för att samarbeta med kamraterna i "studgruppen" (nivå 3). Klassföreståndaren berättar att den normsättande gruppen

plötsligt bestod av ytterligare två elever, Abbas och Alexander som på eget initiativ valt att lämna kamraterna i "studgruppen".

Vad kan det vara som får en elev att lyckas utmana en gällande norm? Vid en gruppintervju med pojkarna i "studgruppen" angående skolklassens tre dominerande normer gav Abbas nu uttryck för att i årskurs nio i högre grad ta plats, synas och höras, även inne i klassrummet. Genom att söka inträde i den normsättande gruppen söker Abbas erkännande hos elever som har en högre position i skolklassens hierarki. Strategin tycks ligga i linje med hans intentioner att utmana normen att synas och ta plats samt få erkännande från de normsättande eleverna.

Vid en parintervju bekräftar de två mest drivande normsättande eleverna Caroline och Carl att Abbas plötsligt och oförklarligt förändrats genom att ta mer plats. De normsättande eleverna ger uttryck för att Abbas nu lever upp till normen, Man ska ta plats - synas och höras. På följande sätt beskriver en av dem Abbas förändring: "jag, Carl, Louise, Albin vi tar ju mycket plats... vi syns och hörs (skratt) och Lisa kan ju också göra det ibland och Abbas har ju också blivit sån (skratt)." Den normsättande eleven berättar att Abbas förändring startat i åk 9 genom att: "(skratt) han har blivit...mer framåt...han kommer med sina sköna kommentarer ibland!" När de fyra pojkarna i "studgruppen" resonerar om klassens tre gällande normer uttrycker samtliga att de vill ta mer plats i klassrummet men för att göra detta behöver lärarna agera på ett mer kraftfullt sätt så att de normsättande eleverna ger dem möjlighet att ta plats synas och höras.

HANDLINGSUTRYMME SOM EN DEMOKRATIASPEKT

En slutsats Jenvén (2017) drar är att lärare behöver kliva in i det informella systemet (i kamratgrupperna) med syftet att samordnat säkerställa underordnade elevers handlingsutrymme. Skolan för utsatta elever handlar om anpassning till gällande normer och kraftigt beskuret handlingsutrymme. Vi befinner oss därmed ganska långt från en skola för alla. Jenvéns resultat visar hur utsatta elever kämpar för nolltolerans mot kränkningar och för att erövra ett eget handlingsutrymme i relation till både grupp, klass och lärare. Studien i form av en aktionsforskning var tänkt att förbättra situationen för utsatta elever, men så blev inte fallet. Istället möttes projektet av motstånd från vad som kan beskrivas som "normsättande" elever. Det fanns också indikationer på att lärarna agerade på sätt som försvårade förändringsarbetet. Med handlingsutrymme avses i Jenvéns avhandling en elevs eller lärares möjlighet att få vara den hen vill vara i en skolklasskontext. Med andra ord innebär detta att det finns en normativ bredd i skolklassen som tar sig uttryck i att var och en av eleverna och lärarna kan komma till tals och bli lyssnade på. Vissa utsatta elever bemöttes av lärarna på ett sätt som de uppfattade som att de fråntogs möjligheten att kunna förklara sin situation med stöd från lärare. Detta kan förstås som att de inte fick möjlighet att utnyttja sitt handlingsutrymme i betydelse att komma till tals och bli lyssnade på.

En av de normsättande flickorna framförde under en lektion till sina gruppmedlemmar sin bestämda åsikt, att hon "inte har något ansvar för att andra inte pratar". Även övriga normsättande kamrater hade tidigare framfört att de inte såg det som sitt ansvar att få tysta och underordnade elever att ta plats - synas och höras. De hävdade genom normen, Man ska ta plats - synas och höras, att de utsatta, underordnade eleverna själva skulle ta sitt eget ansvar för att leva upp till normen. De signalerade här att de inte ville lämna ifrån sig sina handlingsutrymmen.

Vid ett utvecklingssamtal, där ett socialt åtgärdsprogram presenterades för den normsättande eleven Carolines vårdnadshavare i syfte att stötta Caroline till att upphöra med kränkningar mot klasskamrater, sa vårdnadshavarna att de upplevde de beskrivna kränkningarna som överdrivna. Istället för att vara kränkande beskrev de hur Caroline fostrats till att "ta för sig" och "vara social". Vårdnadshavarnas inställning till kränkningarna som presenterades kan förstås som att vårdnadshavarna bidrog till att Caroline kunde bibehålla sitt handlingsutrymme.

EXEMPEL PÅ PROBLEMATISKA SKOLKLASSKULTURER

Rådande normer i en skolklass kan vara så starka att de bildar skolklasskulturer. Problematiska skolklasskulturer kan bidra till en undermålig lärmiljö. Normkulturerna kan få till konsekvens att elever väljer att underprestera för att inte riskera att utsättas för kränkningar. Nedan följer exempel på problematiska skolklasskulturer.

Antipluggkultur innebär att elever som upprätthåller kulturen kränker studieinriktade elever och undviker att arbeta på lektioner. Minsta ansträngningens kultur innebär att elever öppet uttrycker att de inte vill arbeta på lektioner. Antiauktoritetskultur innebär att elever anser att de ska bestämma - inte lärarna. Hemlighetskultur innebär att elever anser att "man inte ska skvallra". Normen: Man ska inte skvallra syftar till att inte involvera vuxna eftersom de förmodligen skulle kunna begränsa elevers möjlighet att upprätthålla andra problematiska kulturer och maktstrukturer. Tystnadens kultur kan innebära att elever "ligger lågt" för att de är rädda för att utsättas för kränkningar om de handlar på ett sätt som överordnade elever inte gillar eller att elever försöker hitta och högt kommentera fel och brister hos underordnade elever. Det är (1) normsättande elever (nivå 1) tillsammans med (2) andra elever som hjälper normsättarna att gestalta de problematiska skolklasskulturerna. Elever som gestaltar normerna i de tre första kulturerna gör detta av två anledningar: Antingen handlar det om att man inte vill arbeta på lektioner eller så handlar det om egna svårigheter som man vill dölja och därför gestaltar normerna. "Det är bättre att kamraterna tror att jag inte vill studera istället för att jag inte kan." Normer som begränsar kan vara förödande. Elever i en skolklass upplever att de begränsas eller gynnas av gällande normer. Negativa normer kan få konsekvenser för lärandet, exempelvis i form av ett begränsat handlingsutrymme för vissa elever vad gäller att komma till tals eller att bli lyssnade på. Samtliga elever förhåller sig till klassens gällande normer men alla elever gestaltar dem inte.

Exempel på positiva normer som bidrar till en god lärmiljö och som skolan bör sträva efter att etablera är:

- man lyssnar färdigt på den som talar
- man låter alla andra komma till tals
- man tolererar även synpunkter man inte själv gillar
- man samarbetar med alla (andra) elever
- man hjälper alla (andra) elever

Exempel på negativa normer är:

- man ska inte skvallra - inte säga till vuxna om man själv eller andra utsätts för kränkande handlingar
- man ska inte vara studieinriktad - man ska se ner på de som pluggar
- man ska inte prata med elever som inte är populära

Lärare behöver känna till hur skolklassens hierarkiska struktur ser ut, vilka normer som är gällande, vilka elever som befinner sig högst upp i hierarkin och därvid sätter normerna, vilka som kränker och vilka som är utsatta för kränkningar. De behöver dessutom känna till hur hierarkierna inom kamratgrupperna ser ut eftersom eleven med lägst position riskerar att "puttas ut". Den starkaste drivkraften i elevers sociala samvaro är rädslan för utanförskap - att inte få ingå i den kamratgrupp man vill ingå i. Det kan innebära att en elev utåt sett accepterar kränkningar bara man får vara kvar i gruppen. I Jenvéns (2017) studie förekom konflikter mellan elever inom samma kamratgrupp där de försökte exkludera varandra. Detta förekom i samtliga kamratgrupper förutom i den normsättande gruppen och skedde för lärarna på ett mer eller mindre osynligt sätt.

Vid kartläggningar med metoden sociografisk inventering är det vanligt att man upptäcker problem där flickor inom samma kamratgrupp systematiskt försöker exkludera någon eller några. Det faktum att man inte tycker om och vill bli av med en kompis i gruppen tycks vara något som flickor inte vill att lärare ska få kännedom om. När lärare upplever att det är problem i klassen brukar problematiken handla om två saker: (1) De normsättande eleverna högst upp i hierarkin driver en antipluggkultur. (2) Det kan finnas en konfliktskapande solitär, bland en grupp studieinriktade elever högst upp i hierarkin, som inte har förmågan att leva upp till de studieinriktade elevernas gällande normer vilket skapar frustration hos eleven. Denna elev får sin status genom att skrämman andra elever och hamnar ofta i konflikt med såväl överordnade som underordnade elever men även med vuxna.

SAMMANFATTNING AV ÖVER- OCH UNDERORDNING

Hur kan utsatta elevers situation påverkas när den hierarkiska strukturen "störs"? Elever i en skolklass har över- och underordnade positioner i förhållande till varandra

och positionerna styr deras handlingsutrymme. Det pågår en ständig kamp om positionerna, det vill säga "hackordningen" i skolklassens hierarki. Kampen förs inom och mellan kamratgrupper där över- och underordning tydligt avgör vad elever anser sig ha för möjligheter att kunna påverka sin situation. De överordnade, tillika normsättande eleverna agerar på ett sätt vilket tar sig uttryck som att de vill behålla sina överordnade positioner. Det förutsätter bland annat att de behöver se till att den hierarkiska strukturen bibehålls intakt, det vill säga att underordnade elever förblir underordnade. Detta "arbete" sker bland annat med hjälp av kränkande handlingar och ingår som strategier för att kunna bibehålla maktordningen. Utsatta elever är beroende av hjälp från vuxna för att kunna förändra en utsatt situation. De elever som i högre grad än andra i skolklassen riskerar att utsättas för kränkande handlingar har visat sig vara dels de elever som ifrågasätter och/eller utmanar de normsättande elevernas positioner och dels de elever som befinner sig allra längst ner i hierarkin, de marginaliserade. Dessutom riskerar de elever som är öppet studieinriktade att utsättas för kränkande handlingar då de anses bryta mot elevnormen, Man ska se ner på "stud". Elever med låg status inom en kamratgrupp tycks utåt sett acceptera kränkande handlingar från överordnade elever bara de får vara kvar i kamratgruppen. Rädslan för utanförskap i betydelse att hamna utanför sin kamratgrupp verkar vara en stark drivkraft i skolklassens sociala samvaro. De underordnade elevernas handlingsutrymme i skolklassens sociala samvaro är förbundet till normer på kamratgrupps- och skolklassnivå. Exempelvis innebär normen, Man ska ta plats - synas och höras att de överordnade "disponerar" handlingsutrymmet. Eleverna längst ner i hierarkin, de marginaliserade bemöts av övriga elever på ett sätt som signalerar att de bör vara tysta. Normen, Man ska ha många kompisar innebär att de underordnade eleverna riskerar att kollektivt utsättas i fall de på något sätt ifrågasätter och/eller utmanar de överordnade. Att ifrågasätta de normsättande eleverna är enligt de utsatta eleverna mycket riskabelt, i princip omöjligt. Risken handlar om att utsättas för kränkande handlingar av flera normsättande elever. Att kollektivt kränka en underordnad elev som ifrågasätter en normsättande gruppmedlem är enligt de normsättande eleverna själva praxis. Sammantaget kan konstateras att en underordnad elev med väldigt låg status inte tycks kunna protestera mer än vad normen tillåter för att eleven ska orka vara kvar i systemet. Detta speglar ett behov av att lärare behöver skapa handlingsutrymme för underordnade elever eftersom de inte på egen hand klarar det.

EN UTSATT ELEV PROTESTERAR MOT EN NORMSÄTTANDE ELEV

Sammanhållningen i en kamratgrupp kan ses som avgörande för en elevs trygghet. Vid ett tillfälle utmanar en av de mest utsatta eleverna en av eleverna i den normsättande gruppen. Då den normsättande eleven Caroline är på väg ut ur klassrummet efter en avslutad lektion passar den utsatta eleven på att verbalt kränka henne. Den normsättande eleven som inte har sina gruppmedlemmar i närheten försvarar sig genom att högt skrika "bitch". Situationen uppmärksammas av undervisande lärare som enligt den normsättande eleven "skrattar med". Den normsättande

eleven uttrycker en frustration över att inte kunna förstå varför just hon utsattes då det "finns så många andra som det skulle vara lättare att ge sig på". Den normsättande elevens reflektion är intressant. Hur var det möjligt, att en underordnad tillika utsatt elev plötsligt angrep den normsättande eleven i klassrummet inför elever och lärare? Förmodligen såg den underordnade eleven en möjlighet att kränka den normsättande eleven när de var på väg ut ur klassrummet eftersom denne, just där och då inte hade sina gruppmedlemmar omkring sig. Den normsättande eleven befann sig uppenbarligen i en utsatt situation där det blev möjligt att angripa henne (se kap 5 i Jenvéns 2017 avhandling). Hur kan man förklara att en utsatt elev med väldigt låg status kränker en överordnad elev? Förmodligen kände den underordnade eleven att tillfälle gavs att disponera sitt handlingsutrymme för att "ge igen".

REFERENSER

Almqvist, Y. (2009). Peer status in school and adult disease risk: a 30-years follow-up study of disease-specific morbidity in a Stockholm cohort. *J Epidemiol Community Health* 2009;63:1028-1034 doi:10. 1136/jech.2009.088377

Collins, R. (2008). *Violence: A Micro-sociological Theory*. Princeton University Press.

Harré, R. & van Langenhove, L. (1999). The Dynamics of Social Episodes. I R. Harré & L. van Langenhove (red.): *Positioning theory*, s. 1-13. GB: Blackwell Publishers.

Jenvén, H. & Orlenius, K. (2016). Sociografisk inventering - en metod för att kunna främja den sociala samvaron. *Paideia*, 11 s. 27-36.

Jenvén, H. (2017). *Utsatta elevers maktlöshet. En studie om elevers sociala samvaro som förbättringsarbete I åk 8-9*. Örebro: Örebro University.

Skolverket (2013). *Kränkningar i skolan-analyser av problem och lösningar*. Stockholm: Skolverket.